

Marginaal: Een weemoedig verlangen naar waardevrije wetenschap?

Henk Kleijer

Over de rol van de wetenschapper en de maatschappelijke betekenis van onderzoek is veel geschreven, en niet altijd even helder en eenduidig. Eén ding blijkt wel uit al die geschriften: de discussie over het vraagstuk van de onafhankelijkheid en afhankelijkheid van wetenschappelijk onderzoek wordt onmiskenbaar bepaald door de maatschappelijke context. De inhoud van begrippen als 'waardevrijheid' en 'maatschappelijke relevantie' hangt in sterke mate af van de waan van de dag.

Waardevrije wetenschap bedrijven, dat was onderdeel van het programma van de Nederlandse sociologie in de jaren vijftig. Men wilde zich ontworstelen aan politieke, ideologische gebondenheid. Bijna vanzelfsprekend was het de bedoeling om met onderzoek een bijdrage te leveren aan maatschappelijke ontwikkelingen, maar vooral door technische neutrale kennis en inzichten te leveren. Het produceren van waardevrije kennis werd op zich al beschouwd als een bijdrage aan de modernisering van Nederland en de 'onttovering' van het magisch wereldbeeld.

Maatschappelijke relevantie was de banier waaronder de aanval op die visie werd geopend. Eind jaren zestig ontstond er zware kritiek op het wetenschappelijk bedrijf. Kritische studenten en medewerkers beschuldigden de universiteiten de samenleving te bezien vanuit een ivoren toren. Wetenschappers zouden nauwelijks oog hebben voor de maatschappelijke effecten van hun onderzoek. Onderzoek was een onderdeel geworden van het beleid. Sterker nog, maar al te gemakkelijk, zo luidde het verwijt, werd onderzoek gebruikt ter ondersteuning van de belangen van dominante groepen en, niet te vergeten, het zogeheten 'Militair Industrieel Complex'.

Er werd een alternatief naar voren gebracht. De universiteit en het wetenschappelijk bedrijf dienden zich te richten op achtergestelde groepen en zaken van het algemeen belang, zoals het milieu. Daarvoor werd het begrip 'maatschappelijke relevantie' gemunt, niet alleen voor de sociale wetenschappen, maar ook – en vooral – voor de exacte wetenschappen, zoals biologie en scheikunde. In deze periode ontstonden onderzoeksgroepen en wetenschapswinkels, die de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek betrokken in hun politieke stellingname. Onderzoek vanuit de universiteit had, zo stelde men, een kritische functie ten aanzien van het beleidsgerichte onderzoek en de wijze waarop het beleid met de onderzoeksresultaten omging.

In de loop van de jaren tachtig en negentig kreeg dat woord echter een andere betekenis. Ineens was het niet langer ongewoon om in een onderzoeksaanvraag onder het kopje 'maatschappelijke relevantie' de naam van een grote multinational in te vullen. Economische en politieke belangen leken samen te vallen met werkgelegenheid en technologische innovatie. Net als het milieu werd de economische en technologische infrastructuur een zaak van algemeen belang.

Maar zo langzaam lijkt het wiel weer een halve slag te draaien. Steeds luider klinkt de roep om onafhankelijk onderzoek. Steeds vaker horen we de wetenschapper de wens uitspreken om terug te keren in de ivoeren toren als bewaker van het wetenschappelijk erfgoed. Weer is er iets veranderd. Ditmaal gaat de discussie niet over de manier waarop de uitkomsten van onderzoek worden gebruikt, maar expliciet over of en hoe de resultaten in de openbaarheid mogen worden gebracht. Onderzoek blijkt in toenemende mate inzet te zijn geworden van de politieke en openbare meningsvorming en er heeft zich een heel stelsel ontwikkeld rond de uitvoering en vooral de formulering en de publicatie van de conclusies. Begeleidingscommissies met interne en externe deskundigen volgen nauwgezet de opzet en de uitvoering van onderzoek en worden verantwoordelijk gesteld voor de rapportage, met name van de conclusies en de aanbevelingen. In hun jacht op het derdegeldstroomonderzoek worden ook de onderzoeksinstituten daar steeds meer mee geconfronteerd.

De context van het wetenschappelijke onderzoek blijkt de afgelopen decennia kortom flink te zijn veranderd. De nieuwe context cirkelt rond de vraag naar de beleidsimplicaties van wetenschappelijk onderzoek en wie die vaststelt en formuleert. De vraag is niet meer of de resultaten van wetenschappelijk onderzoek wetenschappelijk verantwoord zijn, maar of de resultaten wel bruikbaar zijn. Daarmee wordt de aard van het wetenschappelijk onderzoek zelf ter discussie gesteld. Het wetenschappelijk onderzoek is in toenemende mate afhankelijk geworden van opdrachtonderzoek. Bij opdrachtonderzoek, of dat nu politiek of commercieel is, gaat het vaak om de legitimering van beleidsbeslissingen. Daarmee is het onderzoek onderdeel van het beleidsdebat geworden.

Die veranderde context leidt tot het soort problemen dat door Köbben en Tromp uitgebreid is beschreven in het boek *De onwelkome boodschap*. Aan de hand van voorbeelden tonen ze daar de heikele relatie tussen onderzoeker en opdrachtgever. De auteurs neigen ertoe om de geschillen te analyseren als problemen tussen onderzoeker en opdrachtgever, waarbij de onderzoeker het gevaar loopt afgeschilderd te worden als een querulant. In het verlengde daarvan houden zij een pleidooi voor de versterking van de positie van de wetenschapper ten opzichte van de opdrachtgever, die gemangeld wordt tussen de Scylla geld binnen te halen om onderzoek te verrichten, en de Charybdis om de opdrachtgever ter wille te zijn met het oog op vervolgoopdrachten.

Het is de vraag of deze analyse juist is. Ze gaat immers voorbij aan de veranderende relatie tussen onderzoek en opdrachtgever en vooral de vraag naar het maatschappelijk belang dat met wetenschappelijke kennis wordt gediend. Het pleidooi van Köbben en Tromp voert ons terug naar het ideaal van de waardevrije wetenschap van de jaren vijftig en zestig. Voor dat wensbeeld vallen zeker goede argumenten aan te dragen. Maar dan dient ook de veranderde context te worden verdisconteerd. Het gaat op dit moment immers niet langer om de tegenstelling tussen wetenschappelijke vrijheid en 'maatschappelijke bewustwording', maar om het conflictueuze spanningsveld tussen wetenschappelijke pretenties enerzijds en verwachtingspatronen van gebruikers anderzijds. Zonder een diepgaande analyse van de posities van spelers in dat veld, vervallen we maar al te gemakkelijk in een weemoedig verlangen naar waardevrije wetenschap.

De onafhankelijkheid van de onderzoeker is inderdaad van belang, maar moet zich wel ergens op kunnen baseren. Een vast ankerpunt daarbij zijn de onderzoeksvragen die de wetenschap zelf stelt. Misschien is het grootste probleem nog wel, dat onderzoeksvragen tegenwoordig maar al te gemakkelijk worden ontwikkeld vanuit een maatschappelijke, institutionele vraagstelling. Dat roept de vraag op of het wetenschappelijk forum, in ons geval dat van de sociale wetenschappen, er nog voldoende in slaagt zijn eigen vraagstellingen te ontwikkelen en voor het voetlicht van het publieke debat te brengen. Dat is immers een belangrijke voorwaarde voor de versterking van de positie van de sociaal-wetenschappelijk onderzoeker.